

Олексій
МУСТАФІН

СПРАВЖНЯ ІСТОРІЯ ПІЗНЬОГО НОВОГО ЧАСУ

Харків
«ФОЛІО»
2022

Розділ I

СВІТ ЗА ЧАСІВ ВЕЛИКОЇ ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТА НАПОЛЕОНІВСЬКИХ ВІЙН

ПОВАЛЕННЯ АБСОЛЮТИЗМУ У ФРАНЦІЇ

1. Останні роки «старого порядку»: привілеї, гроші і ненависть. Кінець XVIII сторіччя став «водорозділом» між двома

великими періодами в історії людства, що їх учені називають **раннім та пізнім Новим часом**. Межу між ними, щоправда, можна провести по-різному. Для історії техніки, технологій та господарства точкою відліку

Європа у 1789 році

вважають початок промислової революції у Великій Британії, появу фабрик та винахід парового двигуна. Для історії міжнародних відносин, безумовно, визначною подією була Американська революція — адже це був перший випадок, коли заокеанська колонія перемогла метрополію в боротьбі за незалежність та перетворилася на самостійну державу. Оскільки ж ранній Новий час був насамперед добою абсолютних монархій, найчастіше історію пізнього Нового часу починають з повалення «старого порядку» у Франції — країні, в якій абсолютизм набув довершеної форми і досяг найвищого розвитку.

Наприкінці XVIII сторіччя Франція залишалася найбільшою державою Європи за чисельністю мешканців. Більшість з 25 мільйонів підданих Людовика XVI були дрібними господарями — селянами. Земля, натомість, належала великим власникам — шляхті та церкві. Власне господарство шляхтичі зазвичай не вели, а селяни за користування своїми ділянками мусили сплачувати грошовий оброк та частину врожаю, іноді — відробляти панщину. Панство мало й інші привілеї, зокрема право полювати на орних землях. Шляхта звикла до за-

Панянка і продавчиня квітів.
Картина М. Гарньє
(Приватна колекція)

можного і безтурботного життя, для якого було потрібно щоразу більше грошей, тому за будь-якої нагоди намагалася збільшити розмір селянських податей та повинностей. Тож не дивно, що ненависть селян до панів, в яких вони бачили лише визискувачів, з часом лише зростала.

За рівнем індустріального розвитку Франція поступалася Британії. В Парижі та інших великих містах існували великі мануфактури, на деяких підприємствах почали навіть встановлювати машини, однак збереження цехових обмежень і внутрішніх мит, королівських монополій, відсутність єдиної системи мір,

інші залишки феодалізму стримували розвиток промисловості і торгівлі. Підприємці охочіше займалися фінансовими операціями. Вигідним застосуванням капіталу вважали відкупи — коли багатії купували в держави право збирати податки від її імені. Чималі відсотки платили й за державними цінними паперами. XVIII сторіччя стало добою швидкого збагачення французької буржуазії та посилення її впливу в суспільстві. Навіть союз абсолютистської Франції з США пояснювали не лише бажанням короля помститися давньому супротивнику — Британії, але й інтересами торгівців Бордо і Нанта, промисловців Парижа і Ліона, які шукали нові ринки замість втрачених французьких колоній в Індії та Північній Америці.

Жан-Жозеф Ле Пуплін'єр — генеральний відкупник Франції. Портрет М. Лятура (*Музей Версаля*)

Разом із багатством, щоправда, зростало й невдоволення французької буржуазії її упослідженим становищем в суспільстві. Адже

Порт Бордо. Картина М. Верне (*Морський музей Франції*)

Людовик XVI. Портрет невідомого автора (Художній музей Сан-Паулу)

підприємців і надалі — разом з селянами та робітниками — зараховували до третього, «податного» стану, а відтак вважали людьми нижчого гатунку. Навіть найзаможніші буржуа не могли займати високі державні та військові посади. Тим більше обурення викликали привілеї «вищих» станів, що їх за доби Просвітництва вважали *непродуктивними*. За французькими законами духовенство і шляхта не сплачували податків, але при цьому вони ще й отримували різноманітні подарунки та виплати з королівської скарбниці, яку мали наповнювати представники третього стану. Звичайно, державні кошти витра-

чали не лише на утримання двору, придворної знаті та їхніх родин. Величезні суми Людовик XVI спрямував на війну з Британією та підтримку Американської революції. Але тим менше грошей залишалося в скарбниці, і тим наполегливіше уряд прагнув вичавити їх з підданих.

Судові палати, в яких панували вихідці з буржуазії, як могли, опиралися запровадженню нових податків. Король міняв одного контролера фінансів за іншим. Замість Тюрго він призначив на цю посаду банкіра **Жака Неккера** — попри те, що

Жак Неккер. Портрет Ж. Дюплессі (Музей Версаля)

той був іноземцем та протестантом. Але і цей контролер фінансів посварився з монархом, коли оприлюднив державний бюджет і визнав, що королівські витрати перевищують доходи. Наступник Неккера запропонував порадитися з **нотаблями** — тобто представниками вищої знаті, церковними ієрархами, членами судових палат та міськими головами. Проте нотаблі відмовилися підтримувати уряд і заявили, що запровадити нові податки можна лише з дозволу представників усіх станів королівства. Тоді король повернув на посаду Неккера, а той переконав Людовика XVI погодитися на скликання Генеральних штатів — вперше з 1614 року.

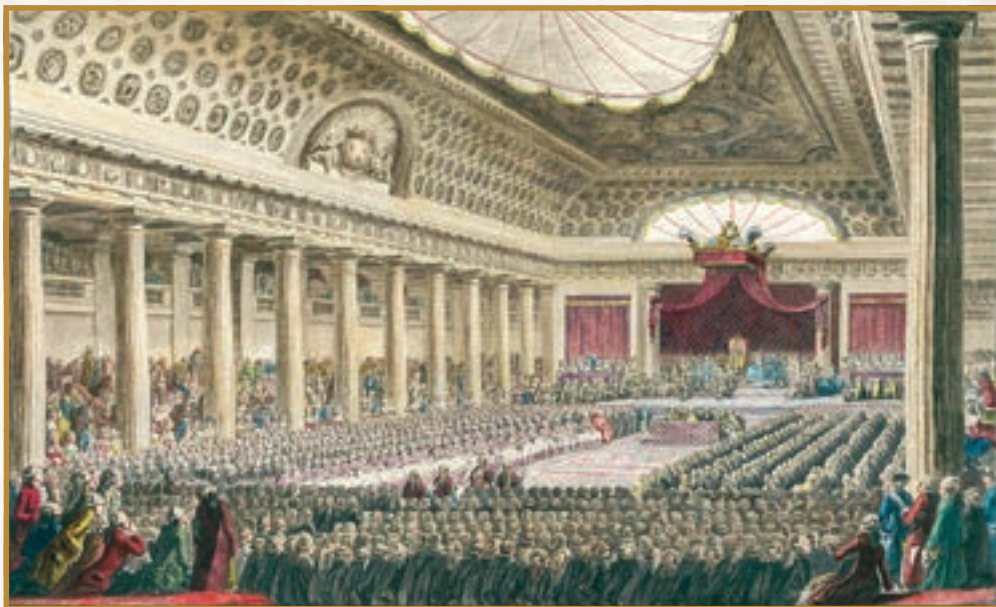
2. Від скликання Генеральних штатів до штурму Бастилії. За часів Середньовіччя делегати від кожного стану не лише обиралися, але й збиралися та голосували окремо. Це забезпечувало перевагу в Генеральних штатах «вищих» станів — духовенства і шляхти. Проте буржуазію наразі це не влаштовувало. Її настрі висловив **Емануель Сійєс**. У памфлеті «**Що таке третій стан?**» він доводив: оскільки до «нижчого» стану належить 96% французів, його цілком можна ототожнювати з народом або нацією загалом. Підприємці вима-

Три стани. Карикатура XVIII ст.

гали збільшити представництво третього стану в Генеральних штатах принаймні вдвічі — так, щоб делегатів від нього було стільки ж, скільки представників духовенства і шляхти, разом узятих. Несподівано цю пропозицію підтримав і король, який сподівався зіграти на протиріччях між станами.

5 травня 1789 року штати зібралися у Версалі на своє перше засідання. Суперечки розпочалися вже з першого питання — підтвердження повноважень делегатів. Для цього представники різних станів розійшлися — кожен до окремого приміщення. Депутати від третього стану за закликом Сійєса проголосили себе

Відкриття Генеральних штатів. Малюнок XVIII ст.

Національними зборами, запросивши представників шляхти та духовенства приєднатися до них і ухвалювати рішення звичайною більшістю. Ті кілька тижнів вагалися, але врешті пристали на пропозицію. Погодився навіть близький родич короля, герцог **Філіпп Орлеанський**. Обурений Людовик XVI, з яким рішення не погодили, наказав зачинити зал для засідань. Але депутати не розгубилися, зібралися в парковому павільйоні для гри в м'яч і поклялися не розходитися, доки Франція не отримає конституції. Так Національні збори стали **Установчими зборами**.

Коли депутати відмовилися розійтися навіть на вимогу ко-

роля, Людовик XVI звільнив Неккера з посади та наказав стягнути до столиці війська. В Парижі розпочалися заворушення. Найрішучіші парижани зібралися в будівлі ратуші та створили нову міську раду, що згодом взяла для себе середньовічну назву — **Комуна**. Рада вирішила утворити загони самооборони — **Національну гвардію**. До її лав записувалися навіть банкіри —

Депутати Національних зборів зібралися в парковому павільйоні для гри в м'яч і поклялися не розходитися, доки Франція не отримає конституції.

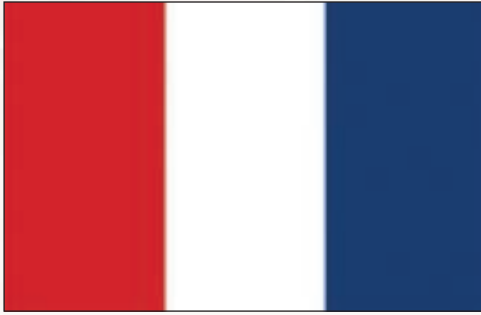

Здобуття Бастилії. Малюнок XVIII ст.

разом із працівниками своїх банків, але більшість складали люди незаможні, так звані **санкюлоти** (тобто ті, хто ходив без *санкюлотів* — штанів особливого, «шляхетського» крою). Гвардійці спочатку не мали зброї. Але невдовзі натовп захопив арсенал, здобув рушниці та гармати і **14 липня 1789 року** взяв штурмом фортецю **Бастилію**, яка панувала над східними передмістями столиці. Коли про падіння Бастилії повідомили королю, він вигукнув, що це бунт. *«Ні, Ваша Величносте, — заперечив монар-*

ху один із придворних. — Це не бунт, це — революція».

3. Революція змінює Францію. Декларація прав людини і громадянина. Французька революція відбувалася під гаслами Просвітництва. За своїм спрямуванням і походженням більшості її ватажків це була буржуазна революція. Та й вимоги революціонерів спочатку обмежувалися заміною абсолютної монархії на конституційну — як це раніше відбувалося в Британії чи Швеції. До того ж — за згоди самого короля, хай і вимушеної. Не див-

«Національний трико́лор» —
прапор Франції з 1790 року

но, що символом революції став «*національний трико́лор*» — об'єднати кольори Парижа (червоний і синій) та королівської династії (білий) запропонував маркіз **Жільбер Лафайєт**, керівник Національної гвардії, героєм війни за незалежність США

Жільбер Лафайєт. Портрет Дж. Опі
(Приватна колекція)

та палкий прихильник мирних змін.

Зміни, однак, не всюди були мирними. В провінціях королівських чиновників найчастіше усували від влади силою та створювали органи самоврядування. Селяни відмовлялися сплачувати гроші землевласникам, палили панські маєтки, знищували документи, які визначали розміри їхніх повинностей. Налякані шляхтичі тікали за кордон. Залишили батьківщину (або ж французькою — *емігрували*) й придворні супротивники революції на чолі з молодшим братом самого короля.

Серед революціонерів вже невдовзі з'явилося кілька течій — кожна зі своїми газетами і *клубами*, в яких депутати зустрічалися зі своїми виборцями та однодумцями. Найпоміркованіші гуртувалися навколо «**Клубу 1789 року**», який розташовувався у палаці **Пале-Рояль**. Рішучих змін вимагали **якобінці** — їх так називали, бо вони збиралися в колишньому монастирі Святого Якова. Якобінські клуби виникли не лише в столиці, але й в провінціях.

Національні збори, повноваження яких король визнав після штурму Бастилії, скасували станові привілеї. Усі повнолітні французи відтепер мали рівні

З М І С Т

Розділ I

СВІТ ЗА ЧАСІВ ВЕЛИКОЇ ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТА НАПОЛЕОНІВСЬКИХ ВІЙН

Повалення абсолютизму у Франції	5
Утворення Французької республіки. Якобінська диктатура	17
Директорія. Наука і мистецтво кінця XVIII сторіччя	29
Польська революція і загибель Речі Посполитої	38
Революція на Гаїті. Загострення франко-британського суперництва	48
«Сутінки революції». Від республіки до імперії	58
Найвище піднесення Французької імперії. Утворення самостійних держав у Південній Америці	70
Крах імперії Наполеона I	79
Віденський конгрес і «Сто днів»	86

Розділ II

ВІД ЛЕГІТИМНИХ МОНАРХІЙ ДО НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВ

Утвердження незалежності держав Латинської Америки	95
«Військові революції» в Європі	101
«Пробудження» народів Центральної та Східної Європи	112
Перетворення Великої Британії на «світову майстерню»	122

Франція за часів Реставрації і Липневої монархії. Революції та повстання 30-х років.....	135
Мрії про справедливе суспільство. Соціалізм.....	146
Початок розпаду Османської імперії. Греція і Єгипет на шляху до незалежності.....	157
Опій, земля і золото. Колонізаційні війни 20—40-х років XIX століття....	168
Революції 1848—1849 років у Європі.....	180
Друга імперія у Франції. Кримська війна.....	193
«Золота доба» вікторіанської Британії. Сіпайське повстання в Індії....	204
Тайпінська революція в Китаї. «Відкриття» Японії та Сіаму.....	217
Революція, громадянська війна та іноземна інтервенція у Мексиці....	224
Громадянська війна у Сполучених Штатах Америки.....	234
Російська імперія за доби реформ.....	244
Об'єднання Італії.....	255
Боротьба за об'єднання Німеччини. Утворення Австро-Угорщини.....	263
Франко-пруська війна і Франкфуртський мир.....	272
«Революція Мейдзі» в Японії.....	280

Розділ III ДОБА ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ. МАСОВЕ СУСПІЛЬСТВО ТА ІМПЕРІАЛІЗМ

«Чудова епоха».....	289
Британська імперія на межі сторіч.....	305
Російсько-турецька війна 1877—1878 років. Росія в пошуках «власного шляху».....	315
Імперії Центральної Європи: кайзерівська Німеччина і Австро-Угорщина.....	330
Франція за доби Третьої республіки.....	343
«Бійка за Африку».....	355
США — від «позолоченої доби» до «нової демократії».....	366

Загострення міжнародного суперництва на Далекому Сході.	
Російсько-японська війна	379
Революція 1905 року і доба реакції в Росії.....	389
Молодотурецька революція і Балканські війни	402
Народження антиколоніальних рухів. Утворення Китайської республіки	415
За обрями звичного: культурні зміни початку ХХ сторіччя.....	429